

Katarzyna Bożeńska

Instytut Filologii Klasycznej
Uniwersytet Warszawski

Bartholomaeus Schachmann i sztuka podróży. Kilka uwag na marginesie katalogu wystawy gdańskiej*¹

Na kartach *Europica varietas* Mártona Csombora, pierwszej drukowanej relacji z podróży w języku węgierskim², utrwalony został wymowny przydomek,

* Niniejszy tekst wiele zawdzięcza życzliwemu wsparciu kilku osób, którym winna jestem serdeczne podziękowania. Za udostępnienie swych prac na temat europejskiej teorii apodemicznej XVI i XVII w. szczególne wyrazy wdzięczności kieruję pod adresem prof. Daniela Careya z National University of Ireland, Galway (Moore Institute for Research in the Humanities and Social Studies). Za konsultację przy lekturze nowożytnych źródeł łacińskich dziękuję uprzejmie prof. Barbarze Milewskiej-Ważbińskiej oraz prof. Mikołajowi Szymańskiemu z Instytutu Filologii Klasycznej UW. Za wsparcie przy lekturze źródła starowęgierskiego oraz pomoc w dotarciu do materiałów zgromadzonych w Országos Széchényi Könyvtár dziękuję serdecznie pani Zofii Kujawskiej-Köllő, doktorantce programu Interdyscyplinarnych Humanistycznych Studiów Doktoranckich UW. Za cenne uwagi na temat instrumentów muzycznych popularnych w Imperium Osmańskim wczesnej ery nowożytnej dziękuję natomiast pani Sabinie Orłowskiej, absolwentce studiów śródziemnomorskich na Wydziale „Artes Liberales” UW.

¹ Por. *Bartholomäus Schachman 1559–1614. Sztuka podróży / Bartholomäus Schachman (1559–1614). The Art of Travel*, kat. wyst. w Muzeum Narodowym w Gdańsku, red. T. Majda, M. Mielnik, tł. P. Łuba, Gdańsk 2012, Wydawnictwo Bernardinum, ss. 247, il. + album, ss. 160, il.

² Por. W. Bracewell, *Europe's Diversity: England. Márton Szepsi Csombor, 1620, w: Orientations. An Anthology of East European Travel Writing, ca. 1550–2000*, ed. by W. Bracewell, Budapest 2009 (East looks West, vol. 1), s. 27; uwagi wstępne do najnowszego wydania relacji w tł. na j. ang.: *Europica varietas. Or a Brief Account of the Various Things Seen and Heard by Márton Szepsi Csombor*

z którym łączono w Gdańsku nazwisko Bartholomaeusa Schachmanna (1559–1614), zasłużonego dla miasta burmistrza, mecenasa kultury i sztuki, bibliofila o wielkich ambicjach intelektualnych, słynącego z zamiłowania do nauk tajemnych oraz niezwyklej pasji podróżniczej i kolekcjonerskiej³. „Asiae, Europae, Aphricae Ulysses”, tak właśnie w relacji wydanej u Janosa Festusa w Koszycach w roku 1620 gdański patrycjusz określony został przy opisie znajdującego się w kościele Mariackim słynnego tryptyku *Sąd Ostateczny* pędzla Hansa Memlinga, za który, pragnąc umieścić go w swej własnej kolekcji, oferować miał ponoć miastu 8 tys. florenów⁴. O wielkim, niespełnionym nigdy marzeniu burmistrza, by wejść w posiadanie cennego obrazu

---

in his Journeying in Poland, Mazovia, Prussia, Dánia, Frizia, Hollandia, Zelandia, Anglia, Gallia, Germany and the Czech Lands, and on the Seas of Prussia, Pomerania, Svécia, Norvégia, Frisia, Zelandia and Britannia, which may Serve not only to the Delight of all Readers but also to their Great Benefit, transl. with an introduction by B. Adams, preface by W. Bracewell, Budapest 2014.

³ Por. Z. Nowak, *Schachmann Bartłomiej*, PSB, 35, 1994, s. 388–389; H. Dzieńis, *Schachmann Bartłomiej*, w: *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. S. Gierszewski, t. 4, red. Z. Nowak, Gdańsk 1997, s. 150–151; eadem, *Znaki własnościowe biblioteki Bartłomieja Schachmanna*, „Libri Gedanenses”, 11–12, 1993–1994, s. 87–98; G. Danielewicz, *Portrety dawnych gdańszczan*, Gdańsk 1994, s. 237–239. Na temat zainteresowania B. Schachmanna magią, alchemią i praktykami nekromantycznymi zob. też R. Bugaj, *Nauki tajemne w Polsce w dobie odrodzenia*, Wrocław 1976, s. 185, 236; T. Grzybkowska, *Artyści i patrycjusze Gdańska*, Warszawa 1996, s. 31–35.

⁴ „Az Szűz Mária [– –] Eötven két Oltar benne, azok közöt leg nevezetesb az mely az Szent Dorottya Capolnaiának elötte vagon, kit csak az három fő Innep nap nitnak fel. Beszélgeti az kösseg, hogy ez az Oltar az tengeren találtatot, és itéli hogy nem emberi kez, hanem Angyali munka által faraghtatot, de fides sit apud dicentem, ez bizonyos, hogy Bartholomaeus Schachmannus Asiae, Europae, Aphricae Ulysses, nyoltz ezer forintot adot volna az városnak érette, ha az ő Exoticotamiomában háttak volna hélyheztetni”, *Europica varietas, avagy Szepsi Czombor Martonnak Lengyel, Mazur, Pruz, Dania, Frisia, Hollandia, Zelandia, Anglia, Gallia, Német és Cheh Országok; viszontag: Az Prussiai, Pomeraniai, Sueciai, Norvegiai, Frisiai, Zelandiai, Britanniai, Tengeren valo budosasában látot, hallot külömb külömb fele dolgoknak röüid le írása. Mely minden olvasonak nem csak gyönyörüségére, sok fele hasznara is szolgálhat*, Cassan, Festus Janos által 1620, s. 67–68 (Országos Széchényi Könyvtár, sygn. EB1447, w wersji cyfrowej dokument dostępny jest na portalu OSZK Digitális Könyvtár; 22 VIII 2015); por. *Mártona Csombora podróż do Gdańska*, tł. J. Ślaski, współpr. S. Kovács, przyp. W. Zawadzki, koment. do przyp. A. Januszajtis, Gdańsk 2013, s. 31–32. Na temat dzieła H. Memlinga w kontekście gdańskiego kolekcjonerstwa zob. T. Grzybkowska, *Sąd Ostateczny Hansa Memlinga*, w: *Skarby Rzeczypospolitej. Z dziejów kolekcjonerstwa sztuki w Polsce od XIII do końca XVIII wieku*, red. D. Folga-Januszewska, A. Rottermund, oprac. graf. L. Majewski, Olszanica 2003, s. 75–79; eadem, *Artyści i patrycjusze Gdańska*, s. 31, 34.

o niejasnej jeszcze wówczas atrybucji, uważanego za „dzieło rąk anielskich, a nie ludzkich”, dowiedzieć mógł się młody Węgier od któregoś z lokalnych przewodników, na własne oczy podziwiał natomiast mieszczące się w tej samej świątyni „głośne” epitafium „Bartholomaei Schachmanni, który zjeździł Europę, Azję i Afrykę”⁵, wykonane na jego własne zlecenie przez Abrahama van den Blocka w roku 1607.

W wyniku dalekich, egzotycznych wojaży, poprzedzonych kilkuletnią peregrynacją po kontynencie europejskim, Bartholomaeus Schachmann zgromadził w swej gdańskiej rezydencji niezwykle zbiory dzieł sztuki, numizmatów i osobliwości, a także bogaty księgozbiór, z którego ponad 30 tomów ofiarował w kwietniu 1597 r. nowo utworzonej Bibliotece Senatu Miasta Gdańska⁶. Brak inwentarza nie pozwala poznać pełnej zawartości ani liczebności legendarnej kolekcji, jeden z cenniejszych eksponatów w prywatnej bibliotece gdańszczanina stanowić musiał jednak niewątpliwie zapomniany do niedawna album z podróży do Imperium Osmańskiego, przechowywany obecnie w Qatar Orientalist Museum w Doha. Zakupiony w listopadzie 2009 r. na aukcji w londyńskim Sotheby’s, zachowany w postaci luźnych kart, w stanie nieoprawionym, bez okładki, zawierający 105 całostronicowych akwarel i rysunków ołówkiem na papierze, album z podróży orientalnej gdańskiego patrycjusza uznany został przez tamtejszych badaczy za jedno z najwcześniejszych świadectw tego rodzaju, dokumentujących doświadczenie podróży Europejczyka o znanych personaliach po świecie Imperium Osmańskiego (s. 65–70). Karta, która, jak się przyjmuje, pełniła funkcję frontyspisu albumu, na stronie przedniej zawierająca kartusz z herbem rodowym rodziny Schachmannów⁷, nazwisko zapisane w jej dolnej części w formie *Batholmaeus Schachman*, miniaturowy portret w części górnej i datę roczną 1590, w odróżnieniu od podobnych dokumentów z epoki nie pozostawia wątpliwości co do osoby właściciela. Niemal wszystkie akwarele opatrzone zostały krótkimi komentarzami w języku staroniemieckim, tworzącymi quasi-tytuły ilustracji, najprawdopodobniej współczesne z powstaniem ich samych. W ramach współpracy z Muzeum Narodowym

⁵ „Három nevezetes Epitaphium benne: Domus Cyrembergiacae, Familiae Brandesiaca, et Bartholomaei Schachmanni, az ki Europat, Asiat, Africat bé járta”, *Europica varietas*, s. 69; por. *Mártona Csombora podróż do Gdańska*, s. 34. Na temat epitafium B. Schachmanna w kościele Mariackim zob. K. Cieślak, *Kościół – cmentarzem. Sztuka nagrobna w Gdańsku (XV–XVIII w.): „długie trwanie” epitafium*, Gdańsk 1992, s. 40–43, 56 oraz il. 23a i 23b; T. Grzybkowska, *Artysty i patrycjusze Gdańska*, s. 34 oraz il. 49.

⁶ Por. H. Dzienis, *Znaki własnościowe*, s. 87–98. Do artykułu dołączono skany kart inwentarza bibliotecznego z wpisem wspomnianej darowizny.

⁷ Na temat herbu Schachmannów zob. Z. Nowak, *Schachmann Eukasz*, PSB, 35, 1994, s. 389–390; o dziewięciu herbach związanych z B. Schachmannem, widniejących na epitafium rodzinnym ufundowanym przez niego w 1607 r. w kościele Mariackim, zob. K. Cieślak, op. cit., s. 56 oraz il. 23a.

w Gdańsku oraz Biblioteką Gdańską Polskiej Akademii Nauk album prezentowany był podczas dwóch inicjujących badania nad nim wystaw zorganizowanych w 2012 i na początku 2013 r., najpierw w Gdańsku, a następnie w Doha, pod tym samym tytułem *Bartholomäus Schachman (1559–1614)*. *Sztuka podróży / The Art of Travel. Bartholomäus Schachman (1559–1614)*⁸. Wystawom towarzyszyły dwa odrębne wydawnictwa katalogowe⁹, przybliżające specyfikę i stan zachowania źródła, a także szeroki kontekst kulturowy, z którym wiązać można jego genezę i funkcjonowanie.

Przygotowany pod redakcją Tadeusza Majdy z Muzeum Narodowego w Warszawie i Magdaleny Mielnik z Muzeum Narodowego w Gdańsku dwujęzyczny, polsko-angielski, katalog wystawy gdańskiej składa się z dwóch odrębnych, dopełniających się wzajemnie woluminów we wspólnej oprawie. Zawartość jednego z nich stanowią dobrej jakości faksymile wszystkich zachowanych kart albumu, w drugim znalazły się natomiast eseje, noty katalogowe w opracowaniu pracowników Biblioteki Gdańskiej PAN, a także bibliografia i przygotowany wspólnie przez zespół polskich i katarskich badaczy wykaz transkrypcji opisów poszczególnych akwarel wraz z tłumaczeniem na współczesny język niemiecki, angielski i polski¹⁰. Sam album zaprezentowany został bliżej w obrębie części eseistycznej w dwóch szkicach pióra badaczy z Qatar Orientalist Museum (Olga Nefedova, Sara Al Mana, Fahad Al Faihani, *Album z podróży Bartholomäusa Schachmana*

⁸ Kurator wystawy w Gdańsku (16 VII – 15 X 2012): Magdalena Mielnik; konsultacja naukowa: prof. dr hab. Tadeusz Majda. Kurator wystawy w Doha (15 XI 2012 – 11 II 2013): dr Olga Nefedova. Na temat koncepcji obu wystaw zob. M. Mielnik, *Bartholomäus Schachman (1559–1614)*. *Sztuka podróży – Gdańsk – Doha (2012)*, czyli *dwie historie o jednej podróży*, „Barok. Historia – Literatura – Sztuka”, 20/2 (40), 2013, s. 216–221.

⁹ Zarówno w materiałach prezentowanych na obu wystawach, jak w towarzyszących im wydawnictwach katalogowych przyjęto pisownię nazwiska gdańskiego burmistrza w formie *Schachman*, czyli tak jak figuruje ono na kartach tytułowych sztambucha i albumu z podróży orientalnej. Jednakże, jako że w pozostałych przywołanych w artykule źródłach, tj. relacjach z podróży Mártona Csombora i Samuela Kiechela, liście Johanna Jacoba Grynaeusa, traktacie Bartholomaeusa Keckermana oraz zapisie donacyjnym w *Index librorum* Biblioteki Senatu Miasta Gdańska przeważa zapis *Schachmann*, zdecydowano się na pozostawienie w nim tej tradycyjnej, przyjętej już w literaturze formy zapisu. Na temat różnych form zapisu nazwiska B. Schachmanna występujących w źródłach z epoki por. *Schachmann Bartłomiej*, w: J. Zdrenka, *Urzednicy miejscy Gdańska w latach 1342–1792 i 1807–1814*, Gdańsk 2008 (Fontes Commentationesque Ad Res Gestas Gedani et Pomeraniae, t. 2), s. 268.

¹⁰ Noty katalogowe: Honorata Bartoszevska-Butryn, Agata Larczyńska, Ewa Lichnerowicz, Maria Otto, Anna Wytyk. Transkrypcje opisów akwarel oraz tłumaczenie na współczesny j. niem. i ang.: Sara Al Mana, Fahad Al Faihani; weryfikacja tłumaczeń oraz tłumaczenie na j. pol.: Tadeusz Majda, Helena Kowalska, Magdalena Mielnik, Piotr Łuba.

oraz Hyejung Yum, *Analiza papieru i materiałów wykorzystanych w albumie*), poprzedzające je eseje Tadeusza Majdy i Magdaleny Mielnik (odpowiednio: *Polska i Turcja: kontakty polityczne i kulturalne w wieku XVI* oraz *Pasja poznania. Orientalny album Bartholomäusa Schachmana w kontekście rozwoju geografii w XVI wieku*) przybliżają natomiast szeroki kontekst historyczno-kulturowy, istotny dla uchwycenia proponowanego w ramach wystawy klucza jego interpretacji.

Liczne znaki wodne, co najmniej osiem całościowych i kilka innych częściowych, wskazują, że przy tworzeniu albumu wykorzystano różne rodzaje papieru pochodzenia włoskiego, co więcej, fakt poddania niektórych jego arkuszy procesowi marmurkowania i satynowania w okresie, kiedy sztuka ta nieznana była jeszcze w Europie, pozwala przypuszczać, że ilustracje na papierze importowanym z północnej Italii wykonane zostały, przynajmniej częściowo, na miejscu w Konstantynopolu (s. 132–133). Jak wskazuje H. Yum, „papier ebru odgrywał ważną rolę w Imperium Osmańskim, stosowano go w islamskim introligatorstwie, kaligrafii, ikonografii i sztukach pięknych, używano do zapisywania dokumentów rządowych i pism oficjalnych” (s. 124), tajniki procesu marmurkowania były jednak na Bliższym Wschodzie tak pilnie strzeżone, że technika ta na kontynent europejski dotarła dopiero około roku 1600 (s. 123–126). W sposób przejrzysty, w ujęciu tabelarycznym, przedstawiono skróconą charakterystykę morfologiczną arkuszy papieru zawierających znaki wodne zapisane za pomocą fotografii z przepuszczonym światłem (s. 128), a także propozycję ich afiliacji w ramach kolekcji Charlesa-Moïse Briqueta (s. 131).

Jak podkreślają O. Nefedova, S. Al Mana i F. Al Faihani, „ważna i szczegółowa analiza pozwala domniemywać, że obrazki zostały namalowane więcej niż jedną ręką – w jednym przypadku szybkie i spontaniczne pociągnięcia, w innym asymetryczne kompozycje, drobne detale w trzecim ukazują oczywiste różnice pomiędzy stylami malarskimi przynajmniej trzech artystów” (s. 68–69). Wyobrażenia zawarte w albumie podzielone zostały przez badaczy na dziesięć grup tematycznych, obejmujących religię i gesty miłosierdzia (1), ceremonie pogrzebowe (2), formy świętowania i obrzędowości oraz popularne gry i zabawy (3), łaźnie publiczne i rytuały związane z kąpielą (4), życie codzienne (5), realia życia niewolników (6), system sprawiedliwości i sposoby wymierzania kar (7), karawany handlowe (8) oraz wybrane praktyki rolnicze (9). Odrębną grupę tworzą, stanowiące ponad połowę wszystkich akwarel, ujęcia portretowe poszczególnych postaci (10), ukazujące dwór sułtana w porządku hierarchicznym, a także członków różnych sekt religijnych i reprezentantów wielu zawodów – „przedstawicieli różnych narodów Imperium” (s. 87) współtworzących „społeczeństwo o wielkim zróżnicowaniu etnicznym [obejmujące] Turków, a następnie Greków, Ormian, Żydów, Albańczyków, Serbów, Gruzinów, Persów i Arabów, w większości egipskich i syryjskich” (s. 88 oraz szerzej na temat poszczególnych kategorii tematycznych, s. 74–88).

Ze względu na brak relacji opisującej przebieg podróży Schachmanna lub niezachowanie się takowej, o ile kiedykolwiek powstała, nie sposób określić, na ile zawarte w albumie wyobrażenia portretowe oraz ilustracje przedstawiające sceny z życia codziennego Imperium odnoszą się do napotkanych rzeczywiście postaci i wydarzeń, które jego właściciel obserwował bądź w których uczestniczył, na ile jest to natomiast ujęcie modelowe różnych wymiarów świata Orientu. Do tej drugiej opcji zdaje się skłaniać M. Mielnik, wskazując, że „album nie stanowi [– –] dokładnego portretu tamtego świata, a raczej uproszczoną wizualizację wyobrażeń o nim”, rodzaj „uproszczonego kompendium wiedzy”¹¹. Według polskich uczonych akwarele zakupione zostały w czasie podróży jako gotowy zestaw bądź skompletowane tuż po jej zakończeniu (s. 30), być może podróżnik dokonał też wyboru spośród znacznie większej liczby ilustracji oferowanych przez sprzedawcę (s. 15). Grono badaczy z Doha, uznając album za formę osobistej, naocznej relacji (*eyewitness account*), wysunęło z kolei przypuszczenie jakoby jeden z artystów towarzyszyć miał Schachmannowi w podróży, drugim był być może sam Schachmann, trzeciego natomiast wynajęto już po powrocie do Gdańska, by serię scen rodzajowych uzupełnił o ujęcia portretowe poszczególnych postaci (s. 69). Założenie to widoczne jest także w formie opisu dziesięciu wyróżnionych w albumie kategorii tematycznych, zestawionych przez badaczy z Qatar Orientalist Museum z cennie dobranymi fragmentami relacji z podróży do Imperium Osmańskiego pióra Ogiera Ghiselina de Busbecqa, Williama Biddulpha i Johna Sandersona. Uważając serię akwrel należących do gdańszczanina za rodzaj bezpośredniego zapisu jego rzeczywistych doświadczeń w świecie Orientu, O. Nefedova, S. Al Mana i F. Al Faihani stwierdzają, że o ile „nie wiadomo, gdzie i kiedy Schachmann natknął się na niewolników i mógł ujrzyć zobrazowane na arkuszach sceny” (s. 84), o tyle „sceny [obrazujące formy świętowania i obrzędowości] najprawdopodobniej ujrzał sam Schachmann podczas obchodów święta Bajram w stolicy Imperium” (s. 79), a „scenę z akwareli przedstawiającej zakonników całujących w rękę swego prałata patriarchę Jerozolimy (56rec.) ujrzyć mógł w świętym miejscu chrześcijaństwa, gdzie przybył po pobycie w Stambule” (s. 77).

Pod względem genologicznym album z podróży Bartholomaeusa Schachmanna do Imperium Osmańskiego zaliczony został bezsprzecznie do grupy dzieł ukazujących stroje i ubiory charakterystyczne dla mieszkańców poszczególnych terytoriów, zwanych, w terminologii wywodzącej się z tradycji niemieckich *Kostüm-* lub *Trachtenbücher*, „księgami ubiorów” (s. 14–15, 41–43, 65–66)¹². Określane tym mianem, niezwykle popularne w drugiej połowie

¹¹ M. Mielnik, *Bartholomäus Schachman (1559–1614). Sztuka podróży – Gdańsk – Doha (2012)*, s. 218–219.

¹² Na temat cech dystynktywnych źródeł zaliczanych do „ksiąg ubiorów” oraz europejskiej tradycji *Trachtenbücher* zob. J. A. Olian, *Sixteenth Century Costume*

XVI i początkach XVII w. serie rycin, szkiców i akwarel, mające na celu zobrazowanie całego zamieszkanego świata bądź też wybranych jego rejonów, krain, a nawet poszczególnych miast, nabywane były chętnie do tworzonych wówczas z pasją prywatnych bibliotek i gabinetów osobliwości, i to właśnie z fenomenem wczesnonowożytnego kolekcjonerstwa album powiązany został zarówno przez M. Mielnik (s. 43), jak i grono badaczy z Doha (s. 65). Jak wskazuje T. Majda, „można śmiało powiedzieć, że w XVI w. Europę ogarnęła moda na stroje tureckie” (s. 14), której przejawy dostrzegalne są w realizowanych wówczas przedsięwzięciach wydawniczych.

Specjaliści zajmujący się albumem Schachmanna podkreślają, że księgi ubiorów tego rodzaju, mimo iż inspirowane zazwyczaj bezpośrednim, bardzo osobistym i niepowtarzalnym doświadczeniem podróży, w formie jego wizualnego zapisu odwołują się do pewnych konkretnych wzorców, schematów obrazowania i ujęć utrwalonych przez poprzedników. Jak słusznie przypomniano, tej właśnie części świata, którą zdecydował się przemierzyć Schachmann, dotyczyła wydana w Moguncji jeszcze pod koniec XV stulecia, w roku 1486, *Peregrinatio in terram sanctam* Bernharda von Breydenbacha, ilustrowana rycinami towarzyszącego mu w drodze Erharda Reuwicha¹³ (s. 34), a rezerwar europejskich wyobrażeń na jej temat wyrastał w niemałym stopniu z wielowiekowej tradycji ruchu pielgrzymkowego do Jerozolimy (s. 15–17). Na sposób postrzegania przez Europejczyków egzotycznego świata Imperium Osmańskiego i obrazowania jego mieszkańców znaczący wpływ wywierały także relacje i ryciny tworzone przez podróżujących tam dyplomatów oraz towarzyszących im artystów i uczonych, botaników, geografów i miłośników starożytności¹⁴ (s. 14, 34–36, 41–42, 65, 68). Wśród prac, które w sposób szczególnie inspirować mogły serię akwarel należących do gdańskiego patrycjusza, wymieniono przede wszystkim *Les quatre premiers livres des navigations et peregrinations orientales*, ilustrowaną relację z podróży do Konstantynopola pióra francuskiego geografa królewskiego Nicolasa de

---

Books, „Dress. The Annual Journal of the Costume Society of America”, 3, 1977, s. 20–47; M. Mielnik, *Stateczne matrony i cnotliwe panny, czyli Księga ubiorów gdańskich Antona Möllera w kontekście europejskiej tradycji Trachtenbüchern*, „Quart”, 3 (9), 2008, s. 20–42, tam również dalsze odniesienia bibliograficzne.

¹³ Relacja B. von Breydenbacha ukazała się w Moguncji w lutym 1486 r. najpierw w wersji łacińskiej jako *Peregrinatio in terram sanctam*, następnie zaś, jeszcze w tym samym roku w czerwcu, w wersji niemieckiej jako *Die heyligen reyssen gen Jherusalem*, zdobywając sobie szybko wielką popularność w całej Europie. Na temat relacji i zawartych w niej ilustracji E. Reuwicha zob. E. Ross, *Picturing Experience in the Early Printed Book. Breydenbach's 'Peregrinatio' from Venice to Jerusalem*, Singapore 2014.

¹⁴ Por. A. Wunder, *Western Travellers, Eastern Antiquities, and the Image of the Turk in Early Modern Europe*, „Journal of Early Modern History: Contacts, Comparisons, Contrasts”, 7 (1–2), 2003, s. 89–119.

Nicolaya, wydaną w Lyonie w 1567 r., oraz *De gli habiti antichi et moderni di diverse parti del mondo libri due*, „najambitniejsze kompendium ubiorów świata”¹⁵ o charakterze encyklopedycznym, wydane w 1590 r. w Wenecji przez Cesarego Vecellia, krewnego Tycjana. Badacze z Qatar Orientalist Museum zaznaczają przy tym, że „powód, dla którego Schachmann korzystał z publikacji de Nicolaya i Vecellia do stworzenia swojego albumu akwarel mógł być całkiem prozaiczny – podróżnik po prostu nie mógł zapamiętać wszystkich strojów i ubiorów różnych narodów i nacji, które napotkał podczas niemal dwuletniej podróży” (s. 68), znajdujące się tam wyobrażenia portretowe stanowią zaś w ich ocenie „głównie kopie” z tych dwu źródeł. Spośród szesnastowiecznych albumów podróżniczych i sztambuchów zawierających ilustracje o podobnej tematyce za „najbliższy albumowi Schachmanna pod względem cech technicznych i stylistycznych” (s. 70) uznany został przez badaczy katarskich pozbawiony jakichkolwiek znaków własnościowych egzemplarz znany jako *Türkisches Manierenbuch*, przechowywany obecnie w Universitätsbibliothek Kassel¹⁶. Opatrzony inskrypcjami w języku staroniemieckim, „napisanymi [jednak] innym pismem niż inskrypcje w albumie Schachmanna” (s. 74), obszerniejszy o ponad 50 wyobrażeń, w tym sceny odkrywające arkana ówczesnej dyplomacji i z tego też względu uważany za „własność ambasadora lub członka jego świty” (s. 70), album z Kassel określony został jako „przykład staranniejszego wykonania pod względem artystycznym i dekoracyjnym, z większą dbałością o szczegóły” (s. 74).

Podkreślić należy, że streszczone powyżej, zaprezentowane w katalogu *Bartholomäus Schachman 1559–1614. Sztuka podróży / Bartholomäus Schachman (1559–1614). The Art of Travel*, ustalenia polsko-katarskiego zespołu badaczy stanowią pierwszą próbę opracowania źródła zupełnie nieobecnego dotychczas w literaturze przedmiotu. Pomimo zapewnień H. Yum, że zawarte w albumie Schachmanna „akwarele w dużej mierze nie wymagają wyjaśnienia – zwłaszcza że pod każdą z nich widnieje krótki podpis, a informacja, jaką zawierają, jest bardzo czytelna i pozwala zrozumieć,

¹⁵ R. Born, *Fascynujący świat kanapowego podróżnika*, w: *Ottomania: Osmański Orient w sztuce renesansu*, kat. wyst. w Muzeum Narodowym w Krakowie, red. R. Born, M. Dziewulski, G. Messling, Kraków 2015, s. 150.

¹⁶ Badacze z Qatar Orientalist Museum podtrzymują w tym miejscu opinię historyków sztuki z domu aukcyjnego Sotheby’s (Books and Manuscripts Department – Sales of Travel, Atlases, Maps and Natural History), którzy album B. Schachmanna i *Türkisches Manierenbuch* z Universitätsbibliothek Kassel powiązali już wcześniej w katalogu przygotowanym na potrzeby aukcji L09774, która odbyła się w Londynie 10 listopada 2009 r. Por. lot 43 *Costume watercolours – The Oriental Album of Bartell Schachman, 1590* (w wersji cyfrowej noty katalogowe dostępne są na portalu Sotheby’s: Fine Art Auctions & Private Sales for Contemporary, Modern & Impressionist, Old Master Paintings, Jewellery, Watches, Wine, Decorative Art., Asian Art. & more; 30 III 2016).

co przedstawiają” (s. 117), treść wielu ilustracji okazać może się dla współczesnego europejskiego odbiorcy nie-orientalisty dość zagadkowa. Wydane w formie odrębnego woluminu faksymile wszystkich zachowanych kart albumu stwarzają oczywiście nieocenioną możliwość bezpośredniego obcowania ze źródłem o charakterze podobnym do tego, w jakim funkcjonować musiało ono w momencie powstania, istotną pomoc przy jego interpretacji stanowią jednak niewątpliwie zarówno transkrypcja i tłumaczenia poszczególnych opisów, jak też komentarz zawarty w części eseistycznej.

Warto nieco bliżej przyjrzeć się pracom wskazanym w katalogu wystawy gdańskiej jako te, które w sposób szczególnie inspirować mogły autorów poszczególnych akwarel. Znaczenie szczególne przypisano tutaj, obok wydawnictwa kompendialnego C. Vecellia, ilustrowanej relacji z podróży N. de Nicolaya *Les quatre premiers livres des navigations et peregrinations orientales*¹⁷, która – mimo że we wstępie podkreślał autor użyteczność i przyjemność płynące z jej lektury, poprzez wymowne połączenie słowa i obrazu, zarówno dla ucha, jak i oka¹⁸ – sama również uważana bywa za księgę ubio-

¹⁷ Na temat przełomowego znaczenia relacji N. de Nicolaya dla konstrukcji europejskich wyobrażeń o Imperium Osmańskim zob. J. A. Olian, op. cit., s. 21, 24–25; B. Wilson, *Reproducing the Contours of Venetian Identity in Sixteenth-Century Costume Books*, „Studies in Iconography”, 25, 2004, s. 227–229; D. Brafman, *Facing East. The Western View of Islam in Nicolas de Nicolay's "Travels in Turkey"*, „Getty Research Journal”, 1, 2009, s. 153–160; G. Calvi, *Across Three Empires. Balcan Costumes in XVI Century Europe*, w: *From Traditional Attire to Modern Dress. Modes of Identification, Modes of Recognition in the Balkans (XVIth–XXth Centuries)*, ed. by C. Vintilă-Ghițulescu, Cambridge 2011, s. 29–50. Giulia Calvi wskazuje wcześniejsze źródła włoskie, które inspirować mogły tekst relacji, wymieniając dwóch autorów, którymi mieliby być Giuseppe Bassano i Giovanantonio Menavino, najprawdopodobniej jednak imię pierwszego z nich podane zostało błędnie, de Nicolay oprzeć mógł się natomiast na relacji Luigiego Bassana; por. K. Pust, *Luigi Bassano da Zara: „I costumi et i modi particolari della vita de' Turchi”. Primer kršćanskega opisovanja Osmanov iz 16. stoletja*, „Acta Historiae”, 17 (1–2), 2009, s. 59–82. Giovanantonio Menavino cytowany jest jako „Jean Antonio Menavino Genovois” w rozdz. VIII księgi III; por. *Les quatre premiers livres des navigations et peregrinations Orientales, de N. de Nicolay Dauphinois, seigneur d'Arfeuille, varlet de chambre, & Geographe ordinaire du Roy. Avec les figures au naturel tant d'hommes que de femmes selon la diversité des nations, et de leur port, maintien, et habitz*, A Lyon par Guillaume Roville. Avec privilege du Roy, 1568, s. 96 (Bibliothèque municipale de Lyon, sygn. 105217, w wersji cyfrowej dokument dostępny jest na portalu Gallica: la bibliothèque numérique de la Bibliothèque nationale de France et de ses partenaires; 13 VII 2015).

¹⁸ „Auquel oeuvre faisant me semble que i'ay peu, ou pour le moins me suis essayé de donner contentement d'utilité et plaisir non seulement à l'apprehension, et à l'oreille, par la lecture ou audience, mais aussi grace et delectation à l'oeil et à la veue, et consequemment à l'esprit, pour le plaisant spectacle et recreative

rów. Właśnie jako „księga strojów” (s. 14) praca ta wymieniona została w otwierającym katalog wystawy gdańskiej artykule T. Majdy, jako „opis strojów tureckich” (s. 68) natomiast w artykule zbiorowym badaczy z Qatar Orientalist Museum w Doha. Co ciekawe, także w bogato ilustrowanym artykule Jo Anne Olian, poświęconym wzajemnym zależnościom pomiędzy najważniejszymi *Trachtenbücher* drugiej połowy XVI stulecia, *Les quatre premiers livres des navigations et peregrinations orientales* nie tylko znalazła się wśród dwunastu analizowanych pozycji, ale uznana została przez badaczkę za jedną z najwcześniejszych, a zarazem „najważniejszych i najpiękniejszych ówczesnych ksiąg ubiorów” i jednocześnie „pierwszą poważną pracę prezentującą ubiory charakterystyczne dla mieszkańców Bliskiego Wschodu”, w sposób istotny inspirującą twórców kolejnych wyobrażeń tej części świata¹⁹. Jak podkreślono w różnych miejscach katalogu, własny egzemplarz relacji z podróży orientalnej de Nicolaya posiadał w swych zbiorach również Schachmann (s. 14, 161). Warto zwrócić przy tym uwagę na fakt, że była to jedna z ksiąg ofiarowanych przez niego w kwietniu 1597 r. Bibliotece Senatu Miasta Gdańska, a tytuł, pod jakim zapisana została w jej inwentarzu – *Habitus Orientalium lingua Gallica*²⁰ – rzeczywiście nawiązywać zdaje się w swej formie do drukowanych ksiąg ubiorów, tytułowanych bardzo podobnie w drugiej połowie XVI stulecia²¹. Co szczególnie istotne, z formy zapisu darowizny Schachmanna wnioskować można, że pierwszych gdańskich odbiorców relacji de Nicolaya, podobnie jak i innych jej czytelników w całej Europie, obok opisów obejmujących najróżniejsze aspekty życia codziennego w egzotycznym świecie Orientu, w sposób szczególnie interesować musiały właśnie owe *habitus Orientalium*, a więc zawarte tam ilustracje przedstawiające ubiory charakterystyczne dla jego mieszkańców.

Powstała w wyniku podróży do Konstantynopola w świecie ambasadora Francji Gabriela d'Aramona, ilustrowana 60 rycinami wykonanymi na podstawie serii rysunków stworzonych *in situ* przez samego podróżnika, relacja de Nicolaya cieszyła się ogromną popularnością. Do roku 1590, a więc momentu powstania albumu orientalnego Schachmanna, przetłumaczona została już na cztery różne języki

---

varieté es images de diverses personnes, habitz, actes, armes, gestes, et mouvemens”, *Les quatre premiers livres des navigations et peregrinations Orientales*, s. 8.

¹⁹ J. A. Olian, op. cit., s. 20–21, 24.

²⁰ Por. H. Dzienis, *Znaki własnościowe*, s. 90.

²¹ Warto zauważyć, że tytuł sformułowany w podobny sposób nosi praca wydana w Wenecji jeszcze w roku 1558, *Diversarum gentium nostrae aetatis habitus*, uznana przez Bronwen Wilson za pierwszą drukowaną księgę ubiorów o charakterze encyklopedycznym, jest bowiem wcześniejsza od paryskiej *Recueil de la diversité des habits qui sont de présent en usage tant es pays d'Europe, Asie, Affrique et Isles sauvages* z 1562 r., uważanej dotąd powszechnie (również w katalogu wystawy gdańskiej, s. 14) za pierwszy europejski druk tego rodzaju; por. B. Wilson, op. cit., s. 266.

europiejskie i wydana w formie siedmiu edycji w najważniejszych ośrodkach kulturalnych Europy²². Wyraźne zależności od rycin zawartych w posiadanym przez gdańszczanina wydaniu francuskim z roku 1568 wykazują niektóre spośród akwrel znajdujących się w przywołanym przez badaczy z Qatar Orientalist Museum *Türkisches Manierenbuch*, warto jednak zauważyć, że album – powstały według specjalistów katarskich „około roku 1590” (s. 70), a zatem w tym samym czasie, co ten należący do Schachmanna – w opisie bibliograficznym Universitätsbibliothek Kassel datowany jest na około 1595 r.²³ Za słuszne uznając stwierdzenie, że źródło to „zawiera niemal wszystkie akwarelowe sceny i postaci, jakie można znaleźć w albumie Schachmanna” (s. 70), dodać należy jednak, że wiele postaci, pomimo niewątpliwego podobieństwa, ukazano jednak w *Türkisches Manierenbuch* w nieco innej pozie, w innym nakryciu głowy, z dodatkowymi atrybutami, w odbiciu lustrzanym bądź w innej kolorystyce²⁴, wyraźne różnice widoczne są też, przy ewidentnej zbieżności tematu, w przedstawieniu wybranych scen rodzajowych²⁵. Wyraźną inspirację rycinami pochodzącymi z *Les quatre premiers livres des navigations et peregrinations orientales* wykazują zawarte w *Türkisches Manierenbuch* wyobrażenia kucharza tureckiego, lekarza żydowskiego w Konstantynopolu, pielgrzymów powracających z Mekki, a także członków tureckich sekt religijnych²⁶, żadne z nich nie znalazło się jednak w serii

²² Por. G. Calvi, op. cit., s. 41.

²³ Por. *Türkisches Manierenbuch* (Universitätsbibliothek Kassel-Landesbibliothek und Murhardsche Bibliothek der Stadt Kassel, sygn. 4° Ms. hist. 31, w wersji cyfrowej dokument dostępny jest na portalu Online-Plattform der Universität Kassel; 6 V 2016).

²⁴ By ograniczyć się tylko do wybranych przykładów por. akwarele noszące w *Türkisches Manierenbuch* nr 35, 58, 72, 78, 80, 130, 140, 162, 170, 172, 214, 232, 244 i odpowiadające im w albumie Schachmanna akwarele 43ver. *Turecki balwierz*, 7rec. *Służący tureckiego paszy*, 22rec. *Turecki wojownik przygraniczny*, 34rec. *Deli – członek oddziałów „nieustraszonych” (do specjalnych zadań)*, 30rec. *Janczar*, 27rec. *Mufti, turecki duchowny, kadi*, 11rec. *Członek tureckiego zakonu*, 3rec. *Turczynka w domu*, 16rec. *Jak Turcy jeżdżą konno w deszczu*, 60rec. *(Turczynka z zawiniątkiem – [bohcz] na głowie)*, 35ver. *Tatarski książę, zakładnik w Konstantynopolu*, 71rec. *Biskup grecki*, 39rec. *Perski wojownik*.

²⁵ Por. akwarele noszące w *Türkisches Manierenbuch* nr 60, 66, 122, 146, 154 i odpowiadające im w albumie Schachmanna akwarele 44ver. *Jeniec prowadzony na łańcuchu przez swego pana*, 26rec. *Chrześcijanowie schwytani w niewolę na granicy*, 15rec. *Zabawa na huśtawkach w czasie tureckich świąt „Wielkanocy”*, 27ver. *Jak Turcy dokonują ablucji przed modłami*, 3ver. *Turecki pogrzeb*.

²⁶ Por. akwarele noszące w *Türkisches Manierenbuch* nr 29, 47, 128, 132, 134, 136, 142 i ryciny zawarte w *Les quatre premiers livres des navigations et peregrinations Orientales*, odpowiednio: *Cuisinier Turc*, s. 104; *Medecin Iuif*, s. 106; *Pellerins mores, revenans de la Mecque*, s. 124; *Calender Religieux Turc*, s. 114; *Religieux Turc*, s. 120; *Giomailer Religieux Turc*, s. 112; *Dervis Religieux Turc*, s. 116.

akwarel należących do Schachmanna. Za kopię bezpośrednią z relacji de Nicolaya obecną w obu albumach uznać można niewątpliwie wyobrażenie roznosiciela wody zwanego *sacquaz*, jakich wielu spotkać można było wówczas w stolicy Imperium²⁷, bliższe porównanie poszczególnych kart albumu Schachmanna z rycinami zdobiącymi relację francuskiego geografę królewskiego prowadzi jednak do stwierdzenia, że te same tematy przedstawione zostały tam niejednokrotnie zupełnie inaczej²⁸. Podtrzymując założenie polskich uczonych sugerujących, że akwarele zakupione zostały jeszcze w czasie trwania podróży, album stanowi zaś wybór spośród znacznie większej liczby ilustracji oferowanych przez sprzedawcę, przypuszczać można, że podróżnik, będąc już wówczas w posiadaniu relacji de Nicolaya, świadomie wybrał te, które różniły się od ujęć w niej zawartych. Pamiętać należy, że źródła te dzieli przedział czasowy ponad dwudziestu lat, w ciągu których wyobrażenia zawarte w relacji de Nicolaya reinterpretowane były przez kolejnych autorów²⁹, z drugiej zaś strony album Schachmanna zachowany w postaci luźnych kart może być również niekompletny.

Znacznie większe podobieństwo odnotować można pomiędzy akwarelami z albumu Schachmanna a rycinami zawartymi w drugim ze wskazanych przez badaczy katarskich źródeł inspiracji – *De gli habiti antichi et moderni di diverse parti del mondo libri due* C. Vecellia. Porównując poszczególne karty albumu z rycinami zdobiącymi rozdziały *Habiti de' Turchi* i *Habiti della*

²⁷ Por. akwarela nosząca w *Türkisches Manierenbuch* nr 51, akwarela 13rec. *Członek tureckiego zakonu* w albumie Schachmanna i rycina *Sacchaz (Sacquaz) de nation Moresque porteur d'eau, pelerin de la Mecque* w *Les quatre premiers livres des navigations et peregrinations Orientales*, s. 126.

²⁸ Por. ryciny zawarte w *Les quatre premiers livres des navigations et peregrinations Orientales: Femme de Isle de Chio*, s. 52A oraz *Fille de Isle de Chio*, s. 52B; *Grand Dame Turque*, s. 66; *Gentille femme Turque estant dans seur Maison, ou Sarail*, s. 68A; *Peich, ou Pecler de nation Persienne Laquais du grand Seigneur*, s. 96; *Emir, parent de Mahomet*, s. 122; *Femme Persienne*, s. 136; *Delly: qui signifie sol hardy*, s. 144; *Femme de Caramanie*, s. 146 i odpowiadające im tematycznie w albumie Schachmanna akwarele 46rec. *Greczynka z wyspy Chios*, 4rec. *Sultanka turecka*, 3rec. *Turczynka w domu*, 10rec. *Pejk – postaniec sultana*, 13ver. *Szerif – wywodzący się z rodu Mahometa*, 39ver. *Persjanka*, 34rec. *Deli – członek oddziałów „nieustraszonych” (do specjalnych zadań)*, 73ver. *Turczynka z Karamanu w Anatolii*. Zupełnie inaczej ukazani zostali także w obu źródłach przedstawiciele poszczególnych bractw religijnych – por. ryciny zawarte w *Les quatre premiers livres des navigations et peregrinations Orientales: Giomailer Religieux Turc*, s. 113; *Calender Religieux Turc*, s. 114; *Dervis Religieux Turc*, s. 116; *Torlaqui Religieux Turc*, s. 118 i *Religieux Turc*, s. 120 oraz akwarele 11rec. *Członek tureckiego zakonu*, 11ver. *Członek tureckiego zakonu w Kairze*, 12rec. *Członek innego tureckiego zakonu* w albumie Schachmanna.

²⁹ Por. G. Calvi, op. cit., s. 33–41; Ch. Colding Smith, 'Depicted with Extraordinary Skill'. *Ottoman Dress in Sixteenth-Century German Printed Costume Books*, „Textile History”, 44 (1), 2013, s. 25–50.

Grecia zamykające księgę pierwszą poświęconą Europie oraz rycinami otwierającymi księgę drugą dedykowaną Afryce i Azji, wskazać można rzeczywiście około 30 odpowiadających sobie w dużej mierze wyobrażeń portretowych³⁰.

Starannie wydane faksymile wszystkich zachowanych kart albumu inspirowaną niewątpliwie do dalszych studiów nad poszczególnymi ilustracjami, nieco więcej uwagi warto byłoby poświęcić jednak w przyszłości także osobie samego właściciela, zwłaszcza w kontekście jego dziesięcioletniej aktywności podróżniczej oraz legendarnej pasji kolekcjonerskiej. Jak wskazują Autorzy zamieszczonych w katalogu esejów, jedyną dostrzeżoną w źródłach z epoki wzmiankę na temat podróży orientalnej znamienitego gdańszczanina stanowi informacja zawarta w relacji Samuela Kiechela z Brisgau, który wspomina o swoim spotkaniu z Schachmannem w domu ambasadora habsburskiego w Konstantynopolu, gdzie przebywał on w listopadzie 1588 r., oczekując na galerę turecką do Trypolisu (s. 14–15, 30, 67). Przyjmując ustalenia Heleny Dzienis zanotowane przed laty na marginesie cennego studium na temat znaków własnościowych biblioteki Bartholomaeusa Schachmanna³¹, M. Mielnik podaje przy tym, że słynną podróż orientalną odbył on w towarzystwie swego

³⁰ *De gli habiti antichi et moderni di diverse parti del mondo libri due, fatti da Cesare Vecellio, et con discorsi da lui dichiarati*, Con privilegio, Venetia 1600, Presso Damian Zenaro (Universitäts- und Landesbibliothek Düsseldorf, sygn. 22, 499 Bl.: III., w wersji cyfrowej dokument dostępny jest na portalu Heinrich Heine Universität Düsseldorf; 15VII 2015); por. ryciny zawarte w ks. I *De gli habiti, costumi, et usanze di tutta l'Europa, et particolarmente dell'Italia: Musti, Turco quando piove, Capugi, Peceq, Gianizzero Soldato, Solachi, Donna turca in casa, Turca di mediocre conditione, Azzappi, Paggi del signore, Rom cassi, Delli cassi, Schiavi delli bassa, Agiamoglani, Seichir, Patriarcha de Greci, Sfacchiotta di Candia, Donna Mitilena, Concubina Rhodiana* i odpowiadające im w albumie Schachmanna akwarele: 27rec. *Mufti, turecki duchowny, kadi*, 16rec. *Jak Turcy jeżdżą konno w deszczu*, 9rec. *Strażnik sultańskiego seraju*, 10rec. *Pejk – posłaniec sultana*, 30rec. *Janczar*, 8rec. *Solak (Solak) – łucznik z gwardii sultana*, 3rec. *Turczynka w domu*, 58rec. (*Turczynka w stroju wyjściowym*), 31rec. *Azap – żołnierz różnych jednostek, m.in. służby na galerach*, 5rec. *Turecki paż*, 34rec. *Deli – członek oddziałów „nieustraszonych” (do specjalnych zadań)*, 29rec. *Deli – członek oddziałów „nieustraszonych” (do specjalnych zadań)*, 7rec. *Służący tureckiego paszy*, 21rec. *Adżemioglan (Acemioğlan)*, 11rec. *Członek tureckiego zakonu*, 71rec. *Biskup grecki*, 75rec. *Sfacciata, czyli wieśniaczka z gór Krety*, 47ver. *Kobiet[a] z wyspy Mitylene*, 48ver. *Kurtyzana z Rodos*. Por. ryciny zawarte w księdze II *De gli habiti, costumi, et usanze dell'Asia et dell'Africa: Donna de Caramania, Caramano di conditione, Caramana più moderna, Persiano, Hebraea, Moro nobile del Cairo, Donna del Cairo, Moro de Barbaria, Arabo* i odpowiadające im w albumie Schachmanna akwarele: 25rec. *Wieśniaczka grecka*, 73rec. *Turek z Karamanu w Anatolii*, 73ver. *Turczynka z Karamanu w Anatolii*, 39rec. *Perski wojownik*, 72rec. *Żydówka z Trypolisu w Syrii*, 41rec. *Mieszkaniec Kairu*, 42rec. *Egipcjanka z Kairu*, 40rec. *Murzyn*, 43rec. *Egipcjanin lub [Murzyn] z Kairu*.

³¹ Por. H. Dzienis, *Znaki własnościowe*, s. 87.

młodszeo brata Johanna (s. 30), T. Majda oraz grono badaczy z Doha jako towarzysza wyprawy wskazują natomiast „brata Jacoba” (s. 15, 67). Tego rodzaju rozbieżności powodować mogą zrozumiałą konsternację odbiorcy, wątpliwości rozwiązać pomogłoby natomiast przypomnienie przypuszczalnego przebiegu studiów i podróży zagranicznych przyszłego burmistrza, w istotnej części zrekonstruowanego już przed laty przez Zdzisława Pietrzyka i Mariana Chachaj³². Zgodnie z ustaleniami badaczy, studia rozpoczął on w wieku lat 20, w semestrze letnim 1579 r., w Akademii Krakowskiej, wpisując się tam wraz z młodszym bratem Johannem i preceptorem Peterem Praetoriumem z Wittenbergi. Na przełomie 1580 i 1581 r. Schachmannowie wrócili najpewniej do Gdańska i w marcu 1581 r. wpisali się do metryki tutejszego gimnazjum. Po kilku miesiącach nauki w rodzinnym mieście udali się razem do Strasburga, odwiedzając być może także uniwersytety w Erfurcie i Heidelbergu, po czym rozdzielili się w roku 1584 w Genewie lub Orleanie. Bartholomaeus immatrykulował się następnie, w grudniu 1586 r., na uniwersytecie w Bazylei, na początku marca 1587 r. wpisał się natomiast do sztambucha słynnego tamtejszego teologa, Johanna Jacoba Grynaeusa, być może, jak to było w zwyczaju, w przeddzień odjazdu. Dalsze swe kroki skierował, wedle ustaleń Z. Pietrzyka, do Francji, a następnie do Italii. Jak wskazuje M. Chachaj, w końcu sierpnia 1587 r. przebywał już w Padwie, w kwietniu 1588 r. wpisał się natomiast do metryki uniwersytetu w Sienie.

³² Por. Z. Pietrzyk, *W kręgu Strasburga. Z peregrynacji młodzieży z Rzeczypospolitej polsko-litewskiej w latach 1538–1621*, Kraków 1997 (Bibliotheca Iagiellonica. Fontes et Studia, t. 7), s. 141–146; idem, *Sztambuchy jako źródło do peregrynacji studenckich na przykładzie Polaków studiujących w Strasburgu*, *OiRwP*, 43, 1999, s. 141–144; M. Chachaj, *Związki kulturalne Sieny i Polski do końca XVIII wieku. Staropolscy studenci i podróżnicy w Sienie. Sienieńczycy i ich dzieła w Polsce*, Lublin 1998, s. 47–48. Na temat studiów i podróży zagranicznych B. Schachmanna pisał także Marian Pawlak, por. idem, *Studia uniwersyteckie młodzieży z Prus Królewskich w XVI–XVIII w.*, Toruń 1988, s. 76, 149, 157. Wedle ustaleń tego badacza, wskazującego, że patrycjusze gdańscy odbywali podróże wzorowane na peregrynacjach magnackich, a część z nich najmowała także specjalnych opiekunów, braćmi J. i B. Schachmannami opiekować miałyby się, wyjątkowo, aż cztery różne osoby. Wymienieni zostali tutaj: pedagog Peter Praetorius z Wittenbergi oraz studenci Johann Speiman, Vincentius Phochdinus i Bartholomaeus Wagner, wszyscy trzej „pełniący prawdopodobnie funkcję służących”, przy czym ostatni z nich korzystać miał jednocześnie ze stypendium Rady Miasta Gdańska przyznanego na odbycie specjalistycznych studiów medycznych. Tego rodzaju zależność od braci Schachmannów zaprzyjaźnionego z nimi J. Speimana, wnuka i siostrzeńca burmistrzów gdańskich, Johanna i Gerharda Brandesów, wydaje się mało prawdopodobna, kwestia ta wymagałaby jednak dalszych badań. Na temat wieloletnich podróży Speimana zob. L. Z. Pszczółkowska, *Speyman (Speiman, Speymann) Jan*, *PSB*, 41, 2002, s. 79–82; G. Danielewicz, op. cit., s. 240–244; M. Chachaj, op. cit., s. 50–51.

Samuel Kiechel wskazuje rzeczywiście w swej relacji personalia dwóch przedstawicieli rodu Schachmannów przebywających w tym okresie w Konstantynopolu, jednak, jako że bracia rozdzielili się jeszcze w roku 1584, przypuszczać wolno, że towarzyszem Bartholomaeusa w wyprawie orientальной był nie tyle Johann, co raczej brat stryjeczny Jacob, o którego dalekich podróżach, nie tylko na krańce Europy, ale i do Afryki i Azji, na marginesie znacznie lepiej udokumentowanego pobytu w Sienie, wspominał już M. Chachaj³³. Podróżnicy, wymienieni przez Kiechela właśnie jako „Bartholo unnd Jacob Schachmann von Dannzüg”, znajdowali się, według jego zapisu, w kompanii mężów niemieckich, którzy, wyruszywszy z Wenecji, udawali się razem do Jerozolimy, mając za przewodnika człowieka o nazwisku Bartholo Rößlin, który już wcześniej przebył tę drogę. Jacoba spotkać mógł Bartholomaeus w roku 1584 w Orleanie, gdzie ten studiował już od grudnia 1583 r.³⁴, być może odbyli oni też wspólnie część wcześniejszej peregrynacji europejskiej. Warto zauważyć, że za trwałą ślad pobytu Bartholomaeusa w Konstantynopolu uznać można także dokonany przez niego tam właśnie i opatrzony datą 24 listopada 1588 r. wpis do sztambucha Leonarda Langa z Durachu³⁵.

Co więcej, zarys podróży zrealizowanej przez Bartholomaeusa Schachmanna do momentu wyjazdu z Bazylei utrwalony został także w liście Grynaeusa skierowanym do niego w roku 1587, włączonym później – jako list XXIII *Ad Bartholomaeum Schachmannum, Gedanensem, Borussum*, z podtytułem *Encomium veritatis* – do zbioru korespondencji teologa wydanej drukiem przez Abrahama Scultetusa. Co ciekawe, szlak jego peregrynacji prowadzi w świetle tego źródła nie tylko przez wskazane już miasta Rzeczypospolitej, Niemiec i Francji, ale obejmuje także Anglię, Szkocję i Irlandię. Pozwala to przypuszczać, że ten właśnie rejon Europy zwiedził on po rozstaniu z bratem, jeszcze przed przyjazdem do Bazylei. Słowa Grynaeusa wskazują także, że już wówczas, w momencie wyjazdu do Italii, Bartholomaeus Schachmann zamierzał ruszyć wkrótce znacznie dalej, do Afryki i Azji³⁶.

³³ *Die Reisen des Samuel Kiechel aus drei Handschriften herausgegeben von K. D. Haszler*, Stuttgart 1866, s. 414; por. M. Chachaj, op. cit., s. 49.

³⁴ Por. Z. Pietrzyk, *W kregu Strasburga*, s. 144.

³⁵ Por. M. Chachaj, op. cit., s. 47–48.

³⁶ Por. „Magnum quiddam est, quod multas Europae regiones et maria emensus, dum τῆ τῆς γῆς περιόδῳ prudenter defungeris, dum Germaniam, Sarmatiam, Galliam, Angliam, Hyberniam, Scotiam peragras, dum in Ausoniam, ipsamque adeo Africam et Asiam, si Deus permiserit, proficisci cogitas, teipsum oblectas conspectu et colloquiis praestantissimorum hominum, ἀποψιᾶ gentium, urbium, academiarum, ut de te, olim reduce, dici possit illud Homericum: πολλῶν ἀνθρώπων ἴδεν ἄστεα καὶ νόον ἔγνων.”, *Ioannis Iacobi Grynaei clarissimi Theologi Basileensis epistolarum selectarum (quae sunt ad pietatem veram incentiuum) libri duo, quorum primo historicae, nutheticae, etc., altero physiologiae, theologicae continentur. Abrahamus Scultetus boni publici causa collegit, digessit, summulis*

Z dotychczasowych ustaleń badaczy z Qatar Orientalist Museum wynika, że większość zawartych w albumie ilustracji (około 70) ukazuje realia stolicy Imperium, na podstawie pozostałych wytyczono zaś przypuszczalną trasę podróży, która wiodłaby z Gdańska bezpośrednio do Wenecji, dalej do Konstantynopola, stamtąd do Trypolisu, a następnie do Jerozolimy, Kairu i bliżej niezidentyfikowanych miast Egiptu, w drodze powrotnej obejmując wyspy greckie, głównie Kretę, Chios, Patmos i Rodos, a także Curzolę i Raguzę na wybrzeżu Morza Adriatyckiego (s. 66–67). Właściwa droga Schachmanna na Wschód rozpocząć musiała się rzeczywiście, i znajduje to potwierdzenie w relacji Kiechela, w Wenecji, tradycyjnym wówczas punkcie wyjścia dla podróżników udających się w tamtym kierunku, trasa podróży niekoniecznie wiodła jednak „z Gdańska bezpośrednio do Wenecji” (s. 67). Istnieje oczywiście, niepotwierdzona jak dotąd źródłowo, możliwość, że po długich peregrynacjach europejskich, przed podjęciem wyprawy orientalnej Schachmann powrócił jeszcze na krótko do Gdańska, w świetle listu Grynaeusa przyjąć można jednak także, że wyprawa ta podjęta została przez niego bezpośrednio po dłuższym pobycie w Italii, wedle ustaleń M. Chachaja, na pewno w Padwie i Sienie, a zapewne także i w innych miastach włoskich³⁷. Przy założeniu, że bracia stryjeczni nie tylko wyruszyli razem na Wschód, ale razem powrócili też z tej wyprawy na kontynent europejski, istotny dla określenia czasu powrotu okazać może się wpis Jacoba do metryki uniwersytetu w Sienie, opatrzony datą dzienną 7 czerwca 1590 r.³⁸ Na jego podstawie przyjąć można, że powrót nastąpił najpóźniej na przełomie maja i czerwca 1590 r.

Dalekie, egzotyczne podróże Bartholomaeusa Schachmanna budziły nieskrywany podziw współczesnych, niezatartym śladem uznania pozostają natomiast zachowane w źródłach z epoki, łączone tradycyjnie z jego nazwiskiem, różnego rodzaju odwołania do postaci mitycznego Odyseusza. Słusznie przywołana została w tym kontekście, w eseju M. Mielnik, relacja z podróży

---

illustravit, Typis M. Georgii Beati, impensis Ionae Rosa, Offenbaci 1612, s. 233 (Bayerische Staatsbibliothek, sygn. 8378442 Epist. 333 c, w wersji cyfrowej dokument dostępny jest na portalu Münchener Digitalisierungszentrum; 28 X 2015).

³⁷ Na temat szesnasto- i siedemnastowiecznych tras podróży po Italii zob. C. De Seta, *L'Italia nello specchio del "Grand Tour"*, w: *Storia d'Italia. Annali*, V, *Il paesaggio*, a cura di C. De Seta, Torino 1982, s. 125–263; A. Brillì, *Il viaggio in Italia. Storia di una grande tradizione culturale*, Bologna 2006, szczeg. rozdz. VI „L'itinerario ricorrente e le città rituali”, s. 177–212 i rozdz. VII „Percorsi alternativi e incanti della natura”, s. 213–246; M. Wrześniak, „*Miasta włoskie co przedniejsze*”, czyli o trasie zwiedzania staropolskich podróżników do Italii (XVI–XVIII wiek), w: *Samotrzać, w kompanii czy z orszakiem? Społeczne aspekty podróżowania w średniowieczu i w czasach nowożytnych*, red. M. Saczyńska, E. Wólkiewicz, Warszawa 2012, s. 283–308.

³⁸ Por. M. Chachaj, op. cit., s. 49.

M. Csombora *Europica varietas*, w której jako „Asiae, Europae, Aphricae Ulysses” wspomniany został Schachmann przy opisie gdańskiego kościoła Mariackiego (s. 29–30), dość niefortunne sformułowanie Autorki, odwołującej się do pracy Marcina Kalecińskiego *Mity Gdańska. Antyk w publicznej sztuce protestanckiej res publiki*, wskazywałoby jednakże, że „określenie to pojawia się [także] przy zapisie jego nazwiska jako jednego z dwóch fundatorów obrazu z 1594 r. autorstwa Hansa Vredemana de Vries *Orfeusz*, zamówionego do Dworu Artusa” (s. 29). Powiązanie nazwiska Schachmanna ze słynnym *Orfeuszem* Vredemana de Vries, jak wskazuje Kaleciński, „największym bodaj w dziejach sztuki w dawnej Rzeczypospolitej obrazem o tematyce świeckiej”³⁹ i zarazem, quasi-kunstkamerą malarską zachwycającą mnogością, barwnością i egzotyką oddanych tam precyzyjnie gatunków zwierząt, wskazywać mogłoby na szczególne zainteresowanie burmistrza osobliwościami świata przyrody, nigdzie jednak nie podaje autor odniesienia do jakiegokolwiek dokonanego w kontekście tego dzieła zapisu, który zawierać miałby ów wyjątkowy przydomek. W pracy Kalecińskiego, opierającego się na dawniejszych ustaleniach Eugeniusza Iwanoyki, Schachmann wymieniony został w rzeczywistości jako jeden z „domniemanych inwentorów” dzieła, którego „wobec braku wszelkich szczegółowych danych archiwalnych i samego obrazu” – jak wskazywał Iwanoyko – „genezy koncepcji nie znamy, nie wiemy [też] nic o szczegółach pertraktacji co do treści między artystą a dysponentami”⁴⁰. Niekoniecznie zatem w dokumentacji związanej z *Orfeuszem* Vredemana de Vries, nazwisko gdańszczanina powiązane z postacią Odyseusza znaleźć można jednak w innych szesnasto- i siedemnastowiecznych zapisach źródłowych. Warto pamiętać w tym kontekście o przytoczonym powyżej liście Grynaeusa⁴¹ jeszcze z czasu peregrynacji europejskich Schachmanna, a także *De itinere Constantinopolitano epistola* pióra Georgiusa Dousy, który podczas swej wizyty w Gdańsku nawiązał bliski z nim kontakt („notitia pariter et amicitia”), a z racji dalekich podróży przypisywał mu później słynną Odyseuszową „obrotność”, *πολυτροπία*⁴². Odwo-

³⁹ M. Kaleciński, *Mity Gdańska. Antyk w publicznej sztuce protestanckiej res publiki*, Gdańsk 2011, s. 109, por. też s. 110–111, 120–121.

⁴⁰ E. Iwanoyko, *Gdański okres Hansa Vredemana de Vries. Studium na temat cyklu malarskiego z Ratusza w Gdańsku*, Poznań 1963, s. 20–21, 148–158.

⁴¹ Por. przyp. 36.

⁴² „Hinc, facto per Toruniam itinere, spatio septem dierum Dantiscum venio [– –]. Eius sane Proceres non minus eruditione, quam rerum politicarum experientia instructi sunt; inter quos Clarissimus Vir Bartholomaeus Schachmanus, cum virtutibus, tum etiam *πολυτροπία* cumulatissime ornatus, facile eminet; cuius nomine plurimum huic Urbi debere me fateor, quod tantum hic virum convenire, notitiamque pariter et amicitiam cum eodem iungere licuerit”, *Georgii Dousae De itinere suo Constantinopolitano epistola: accesserunt veteres Inscriptiones Byzantio et ex reliqua Graecia nunc primum in lucem editae, cum quibusdam doctorum virorum epistolis. Ex Officina Plantiniana, apud Christophorum*

łanie do Homerowego Odysa, niewątpliwie znaczące, nie dotyczyło jednak tylko i wyłącznie osoby Schachmanna, do postaci mitycznego podróżnika w sposób jawny Dousa nawiązuje w swym opisie Gdańska również w odniesieniu do Waltera von Holtena, który „mores hominum multorum vidit et urbes”⁴³. Także sam Schachmann, fundator epitafium ku czci Giovanniego Bernardina Bonifacia w kościele Świętej Trójcy – nawiązując wymownie do pierwszych słów *Odyssei* Homera – określił w nim włoskiego humanistę właśnie jako „polytropos laudatissimus”⁴⁴, co więcej, fraza ta wyodrębniona została graficznie również w samym układzie tekstu.

Dziesięcioletnie podróże obejmujące wybrane obszary trzech różnych kontynentów, w połączeniu z ogromnym majątkiem i żywą pasją kolekcjonerską, pozwoliły Schachmannowi powrócić do Gdańska ze zbiorami, o których wkrótce krążyć zaczęły legendy. Helena Dzienis i Zbigniew Nowak wskazywali przed laty, że kolekcja rozproszona została wkrótce po śmierci burmistrza⁴⁵, w świetle najnowszych ustaleń przyjąć należy jednak, że częściowemu rozproszeniu uległa ona prawdopodobnie jeszcze za jego życia – zgodnie z informacją dostrzeżoną przez M. Mielnik w monumentalnym opracowaniu historii Gdańska pióra Paula Simsona⁴⁶, w 1613 r. Schachmann sam zdecydować miałby bowiem o przekazaniu części swych zbiorów

Raphelengium, Academiae Lugundo-Batavae Typographum. 1599, s. 88–89 (Bayerische Staatsbibliothek, sygn. 861785 A.gr.b. 1589#Beibd.2, w wersji cyfrowej dokument dostępny jest na portalu Münchener Digitalisierungszentrum; 23 VII 2015). Na temat homeryckiego *polytropos* zob. G. A. Privitera, *Il ritorno del guerriero. Lettura dell'Odisea*, Torino 2005, s. 49–51.

⁴³ „Huic non inferior est ornatissimi ingenii Vir Gualtherus ab Holdten, quem nuper admodum ex literis ad te scriptis cognovisti. Is, praeterquam quod mores hominum multorum vidit et urbes, omnium etiam linguarum occidentalium exactissimam sibi notitiam comparavit”, *Georgii Dousae De itinere suo Constantinopolitano epistola*, s. 89.

⁴⁴ „IOANNI BERNHARDINO ROBERTI F[ILIO] ANDREAE N[EPOTI] BONIFACIO MARCHIONI ORIAE TERRARU[M]Q[UE] FRANCAVILLAE ET CASALIS NOVI DOMINO [– –] ITALORUM IN SIMILI CAUSSA EXSULUM FACILE PRIMO POLYGLOTTO, POLYHISTORI, POLY-TROPO LAUDATISSIMO”, por. R. Dziegielewski, *Epitafium Jana Bernardyna Bonifacia, markiza d'Oría*, „Libri Gedanenses”, 26–28, 2008–2010, s. 48–49. Do artykułu dołączono pełną transkrypcję i tłumaczenie tekstu inskrypcji. Na temat pomnika epitafijnego Bonifacia zob. też K. Cieślak, op. cit., s. 50, 58, 64, 74 oraz il. 22; B. Noworyta-Kuklińska, *Giovanni Bernardino Bonifacio Markiz Orii (1517–1597) i Bibliotheca Senatus Gedanensis w: Polak we Włoszech, Włoch w Polsce. Sztuka i historia*, red. M. Wrześniak, A. Bender, Warszawa 2015, s. 240–243 oraz il. 4.

⁴⁵ Por. H. Dzienis, *Znaki własnościowe*, s. 88; Z. Nowak, *Schachmann Bartłomiej*, s. 389.

⁴⁶ Por. P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig in 4 Bänden*, t. 2, Danzig 1933, s. 555–556.

sejmikowi pruskiemu w zamian za możliwość używania pieczęci stanowej (s. 44). Cenne uwagi na temat legendarnej kolekcji Schachmanna zawarte zostały w przywołanej przez badaczkę relacji z podróży Georgiusa Dousy (s. 44), podkreślającego w sposób szczególny jego imponujące zbiory numizmatyczne⁴⁷. Warto zauważyć, że, opierając się na tej właśnie relacji, o korzyściach płynących z gromadzenia w bibliotekach różnego rodzaju *curiositatum* – na przykładzie gabinetu mieszczącego kolekcję orientalną burmistrza – w niewielkiej rozprawie *De bibliothecis et gazophylaciis* pisał także Bartholomaeus Keckermann. Rozprawa włączona została po latach do antologii tekstów bibliologicznych *Lectionum bibliothecarium memorabilium syntagma* w opracowaniu Rudolfa Capellusa, profesora retoryki i języków klasycznych gimnazjum akademickiego w Hamburgu. Jak podkreślał w niej z dumą gdański uczonek, prywatna biblioteka Bartholomaeusa Schachmanna, w połączeniu z jego bogatą kolekcją, przynosiły miastu wielką chwałę jako rzecz rzadko spotykana w takim kształcie w tej części Europy⁴⁸.

Na szczególne wyrazy uznania zasługuje sama koncepcja wystawy gdańskiej, prezentująca album orientalny Bartholomaeusa Schachmanna na tle wczesnonowożytnych stosunków Rzeczypospolitej z Imperium Osmańskim oraz jednocześnie, w odniesieniu do szerokiego wachlarza wydawnictw oraz źródeł rękopiśmiennych związanych z szesnastowieczną „gorączką geograficzną”, z uwzględnieniem znaczenia podróży i poznania empirycznego w ówczesnej refleksji pedagogicznej i filozoficznej. Jak zaznacza kurator wystawy, Magdalena Mielnik, serię akwarel z podróży orientalnej gdańskiego patrycjusza, podobnie jak inne księgi ubiorów tego rodzaju, ukazujące mieszkańców i realia życia społeczno-politycznego wybranych rejonów świata, a także cieszące się wówczas ogromną popularnością albumy z widokami

⁴⁷ „Peragravit is praeter Germaniam, Galliam, Italiam et Aegyptum, universum pene Orientem, unde sibi non exiguum exoticarum rerum supellectilem reportavit. Vix credo cuiquam rei alicuius in mentem venire posse, cuius ille specimen in suo κειμηλιαρχεῖω non habeat. Nummorum tam veterorum, quam recentium tanta instructus est copia, ut non alibi locorum facile simile quid inveniri posse existimem”, *Georgii Dousae De itinere suo Constantinopolitano, epistola*, s. 89.

⁴⁸ „Talia Antiquaria et Exoticotameia, in Septemtrione nostro, non multa reperias. Meritoque Dantiscum sibi gratulatur de κειμηλιαρχεῖω Schachmanniano, cuius honorificam mentionem inducit Georgius Dousa, longiori vita dignissimus iuvenis, in epist[ola] de suo itinere Constantinop[olitano], pag[ina] 88”, *Bartholomaei Keckermanni De bibliothecis et gazophylaciis, sive cameris antiquatum et singularium rerum a principibus, respublicis et privatis institutis, in Lectionum Bibliothecarium Memorabilium Syntagma continens dissertationes quasdam: de bibliothecis & libris, literis & literatis, editas a Rudolfo Capello S. Theol. D. & Histor. P. P., Sumptibus Georgii Wolffii, Hamburgii 1682, k. Aa10* (w wersji cyfrowej dokument dostępny jest na portalu GoogleBooks; 29 X 2015); por. Z. Nowak, *Wybrane aspekty kultury książki w Gdańsku XVII wieku*, „Libri Gedanenses”, 17–18, 1998–2000, s. 33.

poszczególnych miast i relacje z podróży, wiązać należałoby z niebywałym w drugiej połowie XVI stulecia rozwojem chorografii, która, wedle ówczesnych ustaleń definicyjnych⁴⁹, w odróżnieniu od geografii prezentującej całościowy obraz globu ziemskiego, ilustrować miała wybrane jego części (s. 37–40).

Wskazując na drobiazgowy opis, szczegółową klasyfikację i całościowe ujęcie tematu jako cechy dystynktywne współczesnych albumowi relacji z podróży, składające się na pewien konkretny „*sposób* podejścia do opisywanej rzeczywistości”, „*sposób* opisywania świata” (s. 36–37), M. Mielnik zwróciła także uwagę na wyraźne do nich podobieństwo tematyczno-kompozycyjne ksiąg ubiorów, które – tworząc „jednorodny obraz mówiący o danym miejscu” – „bez względu na to, czy jest to obraz Hiszpanii lub Imperium Osmańskiego, posługują się klasyfikacją scen i postaci, odpowiadającą tym stosowanym w relacjach z podróży” (s. 42). Konstanty tematyczne szesnastoi siedemnastowiecznych notatek z podróży cieszą się obecnie wyraźnym zainteresowaniem badaczy. Rozwijając cenną uwagę Autorki, warto zauważyć, że coraz częściej wskazuje się, iż na zawartość czynionych w drodze zapisków, które po odpowiednim opracowaniu przybrać mogły formę relacji z podróży – obok ustalonej tradycji retorycznej, literatury przewodnikowej, kompendiów geograficznych, a także rad i wskazówek przekazywanych w instrukcjach rodzicielskich – istotny wpływ wywierać mógł również w tym okresie model obserwacji i opisu rzeczywistości polityczno-społecznej odwiedzanych krain proponowany przez piśmiennictwo apodemiczne⁵⁰. Zwycięska wśród

⁴⁹ Definicje geografii i chorografii klarownie przedstawione zostały, również w formie graficznej, w wydanym w 1524 r. *Cosmographicus liber* Petrusa Apiana, por. *Cosmographicus Liber Petri Apiani Mathematici studiose collectus*, Excusum Landshutae typis ac formulis D. Joannis Weysenburgeris: impensis Petri Apiani. Anno Christi salvatoris omnium 1524, k. Arec.–Aiiiver. (Bayerische Staatsbibliothek, sygn. Res/4 Math.a. 12 a, w wersji cyfrowej dokument dostępny jest na portalu Münchener Digitalisierungszentrum; 20 VII 2015). Na temat późnoszesnastoi siedemnastowiecznych definicji geografii i chorografii oraz ich zależności od koncepcji starożytnych zob. L. B. Cormack, „*Good Fences Make Good Neighbors*”. *Geography as Self-Definition in Early Modern England*, „Isis”, 82 (4), 1991, s. 639–661. Na temat szablonu chorograficznego i różnych możliwości jego wykorzystania w literaturze podróżniczej zob. R. Krzywy, *Wędrowniki z Mnemozynie. Studia o topice dawnego podróżopisarstwa*, Warszawa 2013, s. 25–34.

⁵⁰ Por. J. Stagl, *A History of Curiosity. The Theory of Travel 1550–1800*, Chur 1995, s. 90–94; J.-P. Rubiés, *Instructions for Travellers: Teaching the Eye to See*, „History and Anthropology”, 9 (2–3), 1996, s. 139–190 (przedruk w: idem, *Travellers and Cosmographers. Studies in the History of Early Modern Travel*, Aldershot 2007). W odniesieniu do literatury staropolskiej por. R. Krzywy, *Od hodoeporikonu do eposu peregrynackiego. Studium z historii form literackich*, Warszawa 2001, s. 134–137; idem, *Wędrowniki z Mnemozynie*, s. 86, 94–100; A. Kucharski, *Theatrum peregrinandi. Poznawcze aspekty staropolskich podróży w epoce późnego baroku*, Toruń 2013, s. 87–110; R. Dziegielewski, *Przygotowanie*

innych synonimicznych określeń podróży, *peregrinatio*⁵¹ definiowana była wówczas w traktatach, komentarzach i instrukcjach pisanych przez pedagogów, filozofów, lekarzy i preceptorów studentów pobierających nauki za granicą, wartości podróżowania poświęcano ponadto rozbudowane przedmowy do wydawanych drukiem relacji z podróży. Opracowane z zamysłem wskazania tego, co w różnorodności doświadczeń w drodze zjawisk szczególnie warte uwagi, oglądu i zapisu, *praecepta de arte apodemica* tworzyć miały swoistą „metodologię aktywności podróżniczej”⁵², sprawiając, by – obwarowana systemem reguł – nabrała ona cech możliwej do praktykowania sztuki. Jako że, jak wskazywał Hilarius Pырckmair, pamięć ludzka nie jest w stanie pomieścić wszystkich czynionych na bieżąco obserwacji, jednym z podstawowych zaleceń wczesnonowożytnej teorii podróżowania była stała dokumentacja peregrynacji w formie zapisków dokonywanych regularnie w diariuszu podróży⁵³, w późniejszych pracach znaleźć można także zalecenia dotyczące

---

młodzieży do podróży akademickiej w XVI–XVIII wieku na przykładzie traktatów apodemicznych, w szczególności „Brewiarza apodemicznego” gdańszczanina Samuela Zwickera, Gdańsk 2015, s. 40–48.

⁵¹ Por. J. Amramowska, *Peregrynacja*, w: eadem, *Powtórzenia i wybory. Studia z tematyki i poetyki historycznej*, Poznań 1995, s. 299–300; J. Hahn, *The Origins of the Baroque Concept of Peregrinatio*, Chapel Hill 1973, s. 15–22.

⁵² J. Stagl, op. cit., s. 57 oraz szerzej, s. 47–94. Na temat koncepcji podróży jako sztuki w piśmiennictwie apodemicznym zob. idem, *Die Apodemik oder „Reisekunst” als Methodik der Sozialforschung vom Humanismus bis zur Aufklärung*, w: *Statistik und Staatsbeschreibung in der Neuzeit vornehmlich im 16.–18. Jahrhundert. Bericht über ein interdisziplinäres Symposium in Wolfenbüttel, 25.–27. September 1978*, hrsg. von M. Rassem, J. Stagl, Paderborn 1980, s. 131–204; idem, *Ars apodemica. Bildungsreise und Reisetmethodik von 1560 bis 1600*, w: *Reisen und Reiseliteratur im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit*, hrsg. von X. von Ertzdorff, D. Neukirch, R. Schulz, Amsterdam 1992, s. 141–190; idem, *Ars apodemica. Voyages d'étude et art du voyage*, w: *L'epoque de la renaissance (1400–1600)*, ed. by T. Klaniczay, E. Kushner, A. Stegmann, vol. 4: *Crises et essors nouveaux: 1560–1610*, Amsterdam 2000, s. 285–306; J. Adler, *Travel as Performed Art*, „American Journal of Sociology”, 94 (6), 1989, s. 1366–1391; eadem, *Origins of Sightseeing*, „Annals of Tourism Research”, 16, 1989, s. 7–29; M. Bratuń, *O sztuce podróżowania w dawnej Europie*, „Strony”, 5/6, 1997, s. 59–62; idem, *Ten wykwiński, wykształcony Europejczyk. Zagraniczne studia i podróże edukacyjne Michała Jerzego Wandalina Mniszcha w latach 1762–1768*, Opole 2002, s. 48–65; idem, *Ars apodemica. Narodziny – rozwój – zmiernik*, w: *Wędrować, pielgrzymować, być turystą. Podróż w dyskursach kultury*, red. P. Kowalski, Opole 2003, s. 67–76; R. Dziegielewski, *Przygotowania pasażera do rejsu morskigo w świetle instrukcji podróżowania w XVI–XVII wieku*, „Libri Gedanenses”, 25, 2007, s. 66–94; idem, *Przygotowanie młodzieży do podróży akademickiej*, s. 19–23, 103–165.

⁵³ „Ad haec requiritur tabella quaedam ad excipiendum ea, quae in itinere obiter occurrere solent. Hominum enim memoria numquam tam stabilis, tamque

sporządzania ilustracji⁵⁴. Pytanie o to, na ile w przeddzień swej wyprawy na Wschód niespełna trzydziestoletni gdańszczanin, przyszły kolekcjoner i mecenas sztuki, zaznajomiony mógł być z zaleceniami *artis apodemicae* rodzi już sam tytuł wystawy prezentującej album w 2013 r. w Gdańsku, a następnie w Doha: *Bartholomäus Schachman (1559–1614). Sztuka podróży / The Art of Travel. Bartholomäus Schachman (1559–1614)*. Jak podkreśla M. Mielnik, „poznawanie świata własnymi zmysłami, dzięki podróżom, a nie tylko poprzez książki i opowieści, było w szesnastowiecznej Europie niezwykle modne i uważane za konieczny element edukacji człowieka, w szczególności młodego; podróże pomagały poznać świat, oczywiście nie tylko w sensie geograficznym, ale przede wszystkim w szerokim znaczeniu wiedzy o człowieku i jego naturze; stanowiły one, można rzec, jeden z kroków przydatnych do wejścia w dorosłość” (s. 30). Warto dodać, że teoria apodemiczna tworzona w czasach, gdy podróż poznawcza stawała się swego rodzaju normą

---

firma est, ut illa omnia comprehendere et semper tenere valeat”, *Commentariolus de arte apodemica seu vera peregrinandi ratione. Auctore Hilario Pyrckmair Landishutano*, w: *De arte peregrinandi libri II variis exemplis: inprimis vero agri Neapolitani descriptione illustrati. Item: libri II de regimine inter agentium. Quibus accesserunt in fine quaestiones Forciana: hoc est, de variis Italarum ingeniis: & de muliebris sexus praestantia, dialogi II. Singuli accurate denuo recusati. Autorum nomina pagina aversa indicabit*, 1591, k. 12ver. (Bayerische Staatsbibliothek, sygn. It.coll. 4r, w wersji cyfrowej dokument dostępny jest na portalu Münchener Digitalisierungszentrum; 30 VI 2015). Traktat Pyrckmaira wydany został po raz pierwszy w Ingolstadtzie w 1577 r.; według ustaleń Justina Stagla, to właśnie w tym druku odnotować można pierwsze we wczesnonowożytnej teorii podróżowania użycie sformułowania *ars apodemica*, por. idem, *Vom Dialog zum Fragebogen. Miscellen zur Geschichte der Umfrage*, „Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie”, 31/3, 1979, s. 611, 627; *Apodemiken. Eine räsionierte Bibliographie der reisetheoretischen Literatur des 16., 17. und 18. Jahrhunderts*, hrsg. von J. Stagl, K. Orda, Ch. Kämpfer, Paderborn 1983, s. 7, 85.

⁵⁴ „Ad *scriptionem* instrumenta ad eam necessaria, ut sunt calamus, atramentum et charta, requiruntur. Paret igitur sibi diarium forma enchiridii, in quod, quae singulis diebus sunt acta, visa et audita referat, olim meminisse iuvabit. *Pictura* non parum commoditatis aut utilitatis lineari figura adumbranda regiones, urbes, arces, aedificia, plantas, animalia, variosque locorum situs afferet”, *Tractatus de peregrinatione methodo naturali conscriptus, ac historicis, ethicis, politicisque exemplis illustratus: studio Salomonis Neugebaueri Pruteni. Cum indice rerum et exemplorum*, Basileae [1605], per Sebastianum Henricpetri, s. 50 (Universitätsbibliothek Basel, sygn. DB IX 16:2, w wersji cyfrowej dokument dostępny jest na portalu e-rara.ch; 10 XII 2015). Fragment ten, przepisany *in extenso*, znalazł się następnie w niewielkim poradniku sztuki podróżowania pióra gdańszczanina Samuela Zwickera, por. *Breviarium apodemikum methodice concinnatum studio Samuelis Zwickeri Dantiscani*, Gedani, typis Rhetianis, Anno 1638, s. 10 (Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, sygn. BUWr 325711).

kulturową w procesie edukacji europejskich elit intelektualnych⁵⁵, inspirowana była wyraźnie filozofią empiryczną, głoszącą prym doświadczenia w teorii poznania, przesłankom *a priori* przeciwstawiając bezpośrednią obserwację zjawisk i zdarzeń.

Nie prowadzono jak dotąd badań, które albumy podróżnicze w rodzaju tego należącego do Bartholomaeusa Schachmanna łączyłyby z rozwijającą się właśnie w czasie ich największej popularności, w drugiej połowie XVI stulecia, europejską teorią apodemiczną. Zalecenia *artis apodemicae* odnosi się co prawda zazwyczaj do podróży po kontynencie europejskim, Daniel Carey i Joan-Pau Rubiés wykazali już jednak w swych pracach, że wiązać można je z powodzeniem także z podróżami pozaeuropejskimi⁵⁶, zwłaszcza w przypadku osób, które przed podjęciem dalszych, egzotycznych wojaży odbyły podróż poznawczą po Europie. Przypadek Schachmanna jawi się tutaj tym bardziej obiecująco, że trasa jego europejskich peregrynacji bezpośrednio poprzedzających wyprawę do Imperium Osmańskiego przebiegała przez najważniejsze ośrodki rozwoju teorii apodemicznej – Strasburg w momencie, gdy pieczę nad Akademią obejmował Melchior Junius, w przyszłości promotor licznie wygłaszanych tam oracji studenckich na temat pożytków płynących z podróżowania, oraz Bazyleę, jeszcze za życia Theodora Zwingera, autora wydanego w roku 1577 przełomowego traktatu *Methodus apodemica*. Istotny okazać może się tutaj także fakt posiadania przez gdańszczanina ilustrowanej relacji z podróży N. de Nicolaya *Les quatre premiers livres des navigations et peregrinations orientales*. W pracy poświęconej analizie źródeł literackich związanych z wczesnonowożytnym ruchem pielgrzymkowym, *Pilgrimage and narrative in the French renaissance. 'The undiscovered country'*, błędnie podając rok wydania relacji de Nicolaya jako 1576 zamiast 1567, Wes Williams powiązał ją już, na podstawie fragmentów przedmowy

⁵⁵ Por. W. Tygielski, *Podróżopisarstwo historyczne*, „Barok. Historia – Literatura – Sztuka”, 21/2 (42), 2014, s. 37; zob. też idem, *Peregrinatio academica czy Grand Tour? Podróże „do szkół” w systemie edukacji staropolskiej w: Collegium – college – kolegium. Kolegium i wspólnota akademicka w tradycji europejskiej i amerykańskiej*, red. M. O’Connor, P. Wilczek, Boston–Warszawa 2011, s. 47–63; idem, *Na cóż te koszty i trudy? W jakim celu w XVII wieku wysyłano młodzież szlachecką na zagraniczne studia?*, *OiRwP*, 50, 2006, s. 141–156; A. Mączak, W. Tygielski, *Grand Tour. O nowożytnych podróżach*, „Borussia”, 24/25, 2001, s. 17–32; A. Mączak, *Życie codzienne w podróżach po Europie w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1978.

⁵⁶ Por. D. Carey, *Continental Travel and Journeys Beyond Europe in the Early Modern Period. An Overlooked Connection. Annual Lecture 2008*, London 2009, s. 1–23; idem, *Hakluyt’s Instructions. The Principal Navigations and the Sixteenth-Century Travel Advice*, „Studies in Travel Writing”, 13 (2), 2009, s. 167–185; J.-P. Rubiés, *Instructions for Travellers*, s. 139–190; idem, *Travel Writing and Humanistic Culture. A Blunted Impact?*, „Journal of Early Modern History: Contacts, Comparisons, Contrasts”, 10 (1–2), 2006, s. 131–168.

odautorskiej, z *De peregrinatione et agro Neapolitano libri duo* Hieronima Turlera, pierwszym znanym traktatem apodemicznym, wydanym w Strasburgu w 1574 r.⁵⁷ O ile, ze względu na chronologię powstania relacji, inspirowanie de Nicolaya traktatem Turlera okazuje się niemożliwe, nie zmienia to jednak faktu, że poprzedzająca ją przedmowa odautorska, *Preface a la louange des peregrinations et observations estranges, declarant l'intention de l'auteur*, wpisuje się w ten właśnie trend refleksji teoretycznej na temat podróżowania⁵⁸. Warto zauważyć, że w pierwszej angielskiej edycji tejże relacji, wydanej w Londynie w roku 1585, na którą w katalogu wystawy gdańskiej dwukrotnie powołuje się w swym tekście M. Mielnik (s. 30, 33), oryginalna przedmowa odautorska zastąpiona została dedykacją pióra Johna Stella dla Henry'ego i Phillipa Sidneyów. Kontynuując badania D. Careya nad ramą wydawniczą obu edycji, podkreślić należy w tym miejscu niezauważony dotąd fakt, że dedykacja ta okazuje się być niemal w całości angielską adaptacją fragmentów wspomnianego już traktatu Hilariusza Pырckmaira⁵⁹. Jest to

⁵⁷ Por. W. Williams, *Pilgrimage and Narrative in the French Renaissance. 'The undiscovered country'*, Oxford 1998, s. 61–66.

⁵⁸ Por. D. Carey, *Continental Travel*, s. 17–20.

⁵⁹ By przytoczyć tylko wymowny fragment cytowany w katalogu wystawy gdańskiej (s. 33): „It is a wise, and not so wise as true a saying of a traueled writer (Right Honorable and Noble) vttered vpon his owne experience, that hee was alwaies of opinion and minde, that the perfect prayse of wisdom and learning, is not to be sought for in booke, but to be gotten by verie vse and practice. They therfore that by continuall studie, and incessaunt reading do vsurpe & chalenge to themselues the title of knowlledge, are not alone to be iudged wise; but they rather muche more are to be esteemed such, who setting apart al other their priuate businesses and affaires (though to them very aduanta|geable) are consu|ersant in this worlde as in a Theater of mans life, and by due triall are taught the diuersities of countries, the differences of peoples manners, the examples of life, and mani|fold things besides, which Trauellers doe comprehend with their eie, and compasse by their wit. For what is more discom|mendable, what more vnbeseeing a man that is studious, spelcially being nobly borne, than alwaies to a•ide at home like a snaile in the shel, to waxe olde in vayne pleasure without praise, and vnecessary leysure, without profit, and not to meditate & thinke that at one time or other it is meete to hooouer with the wings, to leaue the nest, and to flie abroade, that they may aspire to the knowledge, and attaine to the sight of great mat|ters, wherwith they shal neuer be acquainted”, *The nauigations, peregrinations and voyages, made into Turkie by Nicholas Nicholay Daulphinois, Lord of Arfeuile, chamberlaine and geographer ordinarie to the King of Fraunce conteining sundry singularities which the author hath there seene and obserued: deuided into foure bookes, with threescore figures, naturally set forth as well of men as women, according to the diuersitie of nations, their port, intreatie, apparrell, lawes, religion and maner of liuing, aswel in time of warre as peace: with diuers faire and memorable histories, happened in our time. Translated out of the French by T. Washington the younger*, Imprinted at London, [At the cost of John

o tyle istotne, że w odróżnieniu od pracy Turlera, która w tłumaczeniu na język angielski ukazała się w Londynie jeszcze w roku 1575⁶⁰, angielskie adaptacje traktatu Pyrckmaira pozostawały dotąd zupełnie nieznanne. Nakreślone tutaj wstępnie powiązania zasługiwałyby na dalszą eksplorację w przyszłości, tak w badaniach nad albumem podróżniczym Schachmanna, jak i innymi źródłami tego rodzaju.

Starannie przygotowane wydawnictwo nie uchroniło się niestety od błędów w druku. Niektóre spośród ilustracji oznaczone zostały błędnie w artykule zbiorowym badaczy z Qatar Orientalist Museum *Album z podróży Bartholomäusa Schachmanna*⁶¹, pewne nieścisłości dostrzec można w wykazie transkrypcji oryginalnych opisów akwarel w języku staroniemieckim wraz z tłumaczeniem na współczesny język niemiecki, angielski i polski⁶², dla większej przejrzystości tekstu uzgodnić należałoby też niewątpliwie tłumaczenia poszczególnych tytułów oraz zapis nazw własnych występujących

---

Stell] by Thomas Dawson, 1585, k. nienumerowane (w wersji cyfrowej dokument dostępny jest na portalu Early English Books Online Text Creation Partnership; 20 VII 2015). Por.: „Semper in ea fui sententia, existimans nimirum veram eruditionis et prudentiae laudem non ex libris tantum, sed ab usu etiam et experientia, tanquam rerum omnium magistra, quaerendam esse. Non debent igitur ii tantum sapientes iudicari, qui literis instituti scientiae titulum sibi vendicant: sed multo magis etiam illi, qui omnibus aliis posthabitis, rerum periclitatione edocti, versatique in hoc mundo quasi vitae humanae theatro, et diversitate regionum, et mores hominum dissidentium, et vitae exempla, et alia quam plurima, quae sese peregrinantibus offerunt, inspexissent. Quid enim turpius? Quid homine studioso, praesertim nobili, indignius? Quam semper domi sub tecto sedere, et ita in otio omni gloria et laude carente senescere, neque cogitare aliquando ex hoc tamquam nimis opaco et circumscripto domicilio ad rerum maximarum cognitionem acquirendam evolandum esse”, *Commentariolus de arte apodemica seu vera peregrinandi ratione*, k. A3ver.

⁶⁰ Por. *Apodemiken. Eine räsonnierte Bibliographie der reisetheoretischen Literatur*, s. 99.

⁶¹ Akwarela *Tureckie kobiety w drodze do łaźni* oznaczona została w artykule badaczy katarskich jako 51rec. (s. 83) zamiast 57rec., *Ukaranie niewiernej żony* jako 47rec. (s. 85) zamiast 32rec., *Młócenie zboża w Egipcie* jako 27rec. oraz 54rec. (s. 86) zamiast, odpowiednio, 77rec. oraz 82rec., *Deptanie winogron w Gorzoli* jako 34rec. (s. 86) zamiast 52rec.

⁶² Niestety, w wykazie tym doszło do zaburzenia kolejności dwóch spośród trzech akwarel przyporządkowanych do grupy tematycznej *Karawany i handel* – 63ver. *Turecka karawana* i 66ver. *Karawana* (s. 245–246), akwarelę 47ver. opisano jako *Kobiety z wyspy Mitylene* (s. 244) zamiast *Kobieta z wyspy Mitylene* (w oryginale staroniemieckim: *Ein weib In der Innsell Metelin*), akwarelę 76ver. jako *Sfacciato, czyli wieśniak z Krety* (s. 246) zamiast *Sfacciato, czyli wieśniak z gór Krety* (w oryginale staroniemieckim: *Ein sfacciotto oder Candiotscher baur auff dem geburg wonhafft*), akwarela zatytułowana *Chrześcijananie schwytani w niewolę na granicy* wskazana została natomiast jako 26ver. (s. 242) zamiast 26rec.

w różnych miejscach katalogu w różnych formach alternatywnych⁶³. Miejsce określone w opisie akwareli 43rec. jako nieczytelne (s. 244) odczytać można – poprzez analogię z akwarelą 40rec. *Murzyn (Ein Mor)* – jako *Mor*, co daje podpis *Egipcjanin lub Murzyn z Kairu (Ein Egippter oder Mor zu Cairo)*. Porównanie serii akwrel Schachmanna z albumem znanym jako *Türkisches Manierenbuch* pozwala poprawić także opis akwareli 54rec. (s. 245), jednej z nielicznych pozbawionych oryginalnego podpisu, która przez polsko-katarski zespół badaczy zatytułowana została jako „dwaj trębacze jadący konno”. Warto zauważyć, że w albumie z Kassel znajduje się więcej podobnych wyobrażeń, składających się na pewien cykl ilustracji przedstawiających uczestników uroczystej procesji, akwarela 54rec. z albumu Schachmanna odpowiadałaby jednak nie tyle parze trębaczy z akwareli nr 194, ile raczej parze muzyków z akwareli nr 190, grających na instrumentach dętych o rozszerzonej na końcu czarze głosowej, przypominających popularną wówczas na Bliskim Wschodzie surmę (*zurna*), główny instrument melodyczny orkiestry janczarskiej zwanej *mehter*⁶⁴.

Nieznacznym błąd w druku w eseju T. Majdy spowodował przeinaczenie przymiotnika utworzonego od nazwy miejscowej, czyniąc tym samym z gdańszczanina Johanna von Höfen Flaschbindera, znanego szerzej jako Ioannes Dantiscus, „biskupa chełmskiego” (s. 15) zamiast chełmińskiego. W 1530 r., kiedy dzięki wstawiennictwu królowej Bony Dantyszek uzyskał po śmierci Jana Konopackiego biskupstwo chełmińskie⁶⁵, urząd biskupa chełmskiego od ponad 10 lat sprawował zasłużony już dla tej diecezji Jakub Buczacki⁶⁶. W tłumaczeniu eseju na język angielski w przyp. 14 pozostawiono sformułowanie „nosi tytuł” w języku polskim (s. 25). Odnotować należy także niepokojącą zapewne uważnego czytelnika rozbieżność w dacie podróży N. de Nicolaya, który według M. Mielnik wyruszyć miał do Imperium Osmańskiego w świącie ambasadora Francji w roku 1555 (s. 35),

⁶³ By ograniczyć się tylko do jednego przykładu, akwarela 52rec. opisana została w artykule zbiorowym badaczy katarskich jako *Deptanie winogron w Gorzoli* (s. 86), w wykazie transkrypcji natomiast jako *Ugniatanie winogron na Corzoli* (s. 245), sama zaś nazwa wyspy występuje w katalogu w czterech różnych formach alternatywnych: Curzola (s. 66, 86), Korçula (s. 66, 86), Gorzola (s. 86), Corzola (s. 245).

⁶⁴ Por. S. Żerańska-Kominek, *Opisanie muzyki w relacjach polskich podróżników na Bliski Wschód*, „Barok. Historia – Literatura – Sztuka”, 21/2 (42), 2014, s. 125–132.

⁶⁵ Por.: W. Pociecha, *Dantyszek (von Höfen, Flaschbinder) Jan*, PSB, 4, 1938, s. 428; Z. Nowak, *Jan Dantyszek. Portret renesansowego humanisty*, Wrocław 1982, s. 142; A. Skolimowska, *Życiorys Dantyszka* (artykuł dostępny na portalu Pracowni Edytorstwa Źródeł Wydziału „Artes Liberales” UW, dawniej Pracownia Dantyszka przy Ośrodku Badań nad Tradycją Antyczną w Polsce i Europie Środkowowschodniej; 13 V 2016).

⁶⁶ Por. W. Pociecha, *Buczacki Jakub*, PSB, 3, 1937, s. 82–83.

według badaczy z Qatar Orientalist Museum natomiast w roku 1551 (s. 68). Za poprawną uznać należy datację badaczy katarskich, zgodnie bowiem z informacją podaną przez samego de Nicolaya w rozdziale II księgi I *Les quatre premiers livres des navigations et peregrinations orientales*, poselstwo wyruszyło „sur la fin de May 1551”⁶⁷.

Przygotowany zgodnie z najwyższymi standardami wydawania tego rodzaju źródeł – w postaci dwóch odrębnych woluminów, zawierających faksymile wszystkich zachowanych akwarel oraz osobno aparat krytyczny – katalog *Bartholomäus Schachman 1559–1614. Sztuka podróży / Bartholomäus Schachman (1559–1614). The Art of Travel* stanowi pierwszą próbę opracowania unikatowego dokumentu podróży z końca XVI stulecia, zupełnie nieobecnego dotychczas w literaturze naukowej. Ze względu na ich pionierski charakter niektóre spośród wstępnych ustaleń polsko-katarskiego zespołu badaczy wciąż jeszcze wymagają dopracowania, uzupełnić należałoby z jednej strony sieć ewentualnych powiązań albumu z innymi źródłami ikonograficznymi, z drugiej zaś listę odniesień do podróży i pasji kolekcjonerskiej Bartholomaeusa Schachmanna w źródłach literackich z epoki. Co jednak szczególnie warto podkreślić, katalog wystawy gdańskiej stanowi znakomity punkt wyjścia do dalszych badań i analiz. Warto byłoby kontynuować zestawienie poszczególnych akwarel z fragmentami pisanych relacji z podróży na Bliski Wschód, w większym stopniu wyzyskując jednak w przyszłości także sam tekst relacji N. de Nicolaya, najlepiej w posiadanej przez gdańszczyznianina edycji francuskiej z roku 1568. Nie ulega wątpliwości, że album orientalny gdańskiego patrycjusza, jako jedyne znane źródło tego rodzaju, które poprzez osobę właściciela powiązać można bezpośrednio z Rzeczpospolitą, spotka się w przyszłości z żywym zainteresowaniem badaczy kultury i sztuki drugiej połowy XVI stulecia.

Katarzyna Bożeńska, doktorantka w Zakładzie Studiów nad Renesansem Instytutu Filologii Klasycznej Uniwersytetu Warszawskiego. Prowadzi badania nad europejską teorią podróżowania w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w. E-mail: katarzyna.bozenska@gmail.com.

---

⁶⁷ *Les quatre premiers livres des navigations et peregrinations Orientales*, s. 10; por. też Nicolay Nicolas de, w: *Nouvelle Biographie Générale depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours avec les reenseignements bibliographiques et l'indication des sources a consulter publiée par M. M. Firmin, Didot Frères sous la direction de M. Le Dr Hoefér*, t. 37, Paris 1866, s. 1016–1017.